

Jacek Woźny

RELACJE KULTUROWE NA POGRANICZU KUJAWSKO-POMORSKIM W EPOCE KAMIENIA

Archeologiczne studia nad pograniczami zaliczają się do najciekawszych sposobów oceny przebiegu procesów kulturowych w pradziejach. Obarczone są one jednak pewnymi trudnościami, wynikającymi z kilku powodów. Przede wszystkim z konieczności porzucenia metod czysto faktograficznych w badaniach osadniczych na rzecz rozbudowy ich przesłanek teoretycznych¹. Są one niezbędne, gdyż pojęcie „pogranicza” rozumiane może być na wiele sposobów i równie wielostronnie można je analizować. Świadczą o tym zarówno badania etnograficzne², jak też wnioski formułowane we współczesnej światowej antropologii oraz archeologii. Ostatnie z nich podkreślają ścisły związek pomiędzy wybranym przez badacza modelem opisu kultur pradziejowych a interpretacją procesów zachodzących w rzeczywistości na pograniczach zajmowanych przez nie terytoriów³.

Rozważenie wskazanych problemów konieczne jest przed przystąpieniem do praktycznej analizy źródłowej. Także ten proces ulega komplikacji w wypadku badań pograniczy, gdyż towarzyszą mu częste zmiany perspektywy interpretacyjnej, przechodzenie z poziomu makroregionalnego do studiów mikroregionalnych i na odwrót. Zabiegi te służą przede wszystkim lepszemu i bardziej adekwatnemu zrozumieniu wieloaspektowej problematyki pogranicza kulturowego⁴.

W odniesieniu do sąsiedztwa kujawsko-pomorskiego, oprócz wyboru konkretnego modelu teoretycznego, rozstrzygnąć należy zagadnienie, jaki charakter w epoce kamienia posiadało pogranicze tych krain. Przedstawić można w tym względzie trzy odrębne hipotezy. W myśl pierwszej pogranicze kujawsko-pomorskie zasiedlane było tak samo jak otaczające je terytoria, niczym zatem nie wyróżniało się w stosunku do innych ekumen kujawskich i wschodniopomorskich. W drugiej hipotezie po-

¹ J. Ostoja-Zagórski, *Refleksje na temat roli czasu i przestrzeni w badaniach archeologicznych*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 37, nr 1, 1998, s. 168–172.

² Z. Staszczak, *Pogranicze polsko-niemieckie jako pogranicze etnograficzne*, Poznań 1978, s. 15–21.

³ S. Kadrow, *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków 1995, s. 26–27.

⁴ Z. Staszczak, *op. cit.*, s. 21.

granicze kujawsko-pomorskie pozostawałoby obszarem całkowicie wyludnionym, pełniąc funkcję sensu stricto delimitacyjną. W przypadku trzeciej hipotezy zakładać można, że przez terytorium pogranicza kujawsko-pomorskiego przebiegały szlaki handlowe i kontakty interregionalne na osiach północ-południe oraz wschód-zachód. Śladem ich przebiegu byłyby skupienia osadnicze w szczególnie dogodnych warunkach terenowych (brody, przeprawy itp.). Wymienione hipotezy zweryfikowane zostaną w odniesieniu do długotrwałych procesów osadniczych, na tle dziejów środowiska naturalnego północnej części Kotliny Toruńskiej.

1. Środowisko naturalne pogranicza kujawsko-pomorskiego

Pod względem fizycznogeograficznym pogranicze kujawsko-pomorskie przebiega wzdłuż północnej części Pradoliny Noteci-Warty, na odcinku pomiędzy ujściem Brdy do Wisły na wschodzie oraz ujściem Łobżonki do Noteci na zachodzie. Ten sposób określania pogranicza kujawsko-pomorskiego wynika ze sposobu pojmowania zasięgu Kujaw w pradziejach, wypracowanego w toku procedur badawczych Zakładu Prahistorii Polski Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu, pod kierunkiem prof. dr hab. Aleksandry Cofta-Broniewskiej⁵. Pradolina Noteci oddziela Pojezierze Znińskie i Równinę Kujawską od Pojezierza Krajeńskiego⁶.

Wyznaczony jako pogranicze kujawsko-pomorskie fragment Pradoliny, wraz z wciętą w nią doliną Brdy, w klasyfikacji subregionów fizycznogeograficznych Polski obejmuje Kotlinę Toruńską⁷. Jest ona rozległą formą o kształcie elipsowatym. Ciągnie się na długości 90 km od Nakła do Nieszawy, zajmując powierzchnię 1850 km². Kujawsko-krajeński fragment Kotliny Toruńskiej obejmuje jej część północną, ograniczoną wzgórzami morenowymi Pojezierza Krajeńskiego oraz krawędzią Równiny Kujawskiej⁸. Genetycznie powstanie Pradoliny Noteci i Kotliny Toruńskiej związane jest z odpływem wód roztopowych w kierunku zachodnim podczas recesji ostatniego zlodowacenia z terenu Polski, czyli w czasie stadium pomorskiego zlodowacenia bałtyckiego⁹. Szerokość Kotliny Toruńskiej wynosi maksymalnie około 20 km, jednak zmniejsza się do 3–4 km w pobliżu Nakła nad Notecią. Minimalna wysokość dna Kotliny sięga 35 m n.p.m., podczas gdy erozyjna krawędź Równiny Kujawskiej przebiega na wysokości około 80 m n.p.m., a krawędź wzgórz morenowych Pojezierza Krajeńskiego wznosi się do 193 m n.p.m. w Dębowej Górze¹⁰.

W odróżnieniu od sąsiednich równin i wysoczyzn, kształtowanych moreną denną i czołową ostatniego zlodowacenia, o krajobrazie wnętrza Kotliny Toruńskiej decydują liczne terasy, formy wydmowe oraz zagłębienia po wytopionych bryłach

⁵ J. Czebreszuk, *Spółeczności Kujaw w początkach epoki brązu*, Poznań 1996, s. 2–3.

⁶ J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1978, s. 251–252.

⁷ Ibidem, s. 291–292.

⁸ M. Szmyt, *Spółeczności kultury amfor kulistych na Kujawach*, Poznań 1996, s. 81.

⁹ A.T. Jankowski, *Stosunki hydrograficzne bydgoskiego węzła wodnego i ich zmiany spowodowane gospodarczą działalnością człowieka*, Warszawa – Poznań – Toruń 1975, s. 12.

¹⁰ T. Murawski, *Mapa morfogenetyczna Wysoczyzny Krajeńskiej*, Toruń 1978.

martwego lodu¹¹. Stoki Kotliny pokrywa rozbudowany system teras. Najwyższa z nich usytuowana jest na wysokości 77 m n.p.m., najniższa zaś, w rejonie ujścia Brdy, na poziomie 37–43 m n.p.m. Erozyjne terasy wysokie i średnie (XI–IV) zbudowane są z utworów morenowych, piasków i żwirów, natomiast akumulacyjne terasy niskie (III–I) z mad i piasków rzecznych¹².

W środkowym rejonie kujawsko-krajeńskiej części Kotliny Toruńskiej terasy pokryte są wydmami. Obszar ten uznawany jest za jeden z większych śródlądowych kompleksów wydmych w Polsce. Pola wydmy występują przede wszystkim na terasach wyższych¹³, choć pojedyncze ich formy paraboliczne lub proste utworzyły się też na terasie zalewowej¹⁴. Na wydmach powstawały ubogie gleby inicjalne i bielicoziemne. W obniżeniach (nieckach deflacyjnych, zagłębieniach wytopiskowych i dolinach rzek) zalegają gleby torfowe i murszaste¹⁵.

Odmiennymi cechami geomorfologicznymi i glebowymi charakteryzują się w obrębie Kotliny Toruńskiej fragmenty wysoczyzny morenowej, odcięte w trakcie powstawania pradoliny od zasadniczej wysoczyzny (np. w rejonie Chrośnej i Krużyna). Zbudowane są one z ciężkich glin zwałowych, a ich powierzchnie, zmodyfikowane procesami wydmy, pokrywają gleby brunatne¹⁶. Uboga sieć wodna centralnej i południowo-wschodniej części Kotliny ograniczona jest do stref przy wysoczyznach oraz dennych terasy zalewowej. Największe cieką należą do dwóch zlewisk: Wisły (Zielona Struga, Tażyna) i Odry (Noteć, Łobżonka, Rokitka).

Szata roślinna Kotliny Toruńskiej zdominowana jest przez dwie główne formacje: borów suchych oraz łąk. Bory, w przeważającej części sosnowe, rzadziej mieszane, porastają wielkie połacie wydmy, gdzie towarzyszy im roślinność trawiasta. Sporadycznie spotykane są inne typy lasów: grądy niskie (przy skraju wysoczyzn), ciepłe dąbrowy (na wyższych terenach) oraz łągi olszowo-jesionowe (w dolinach rzek). Rozległe partie dolin rzecznych przekształcone zostały w łąki, natomiast suche zbocza parowód pozostały siedliskiem muraw kserotermicznych¹⁷. Współczesna roślinność Kotliny Toruńskiej zdecydowanie odbiega od obrazu środowiska pradziejowego. Dawna, preferowana w starożytności wielostronna jego eksploatacja, ustępuje miejsca jednostronnej, bardziej ekonomicznej, lecz równocześnie wyraźniej dewastującej środowisko przyrodnicze. W neolicie i wczesnej epoce brązu skala przekształceń środowiskowych była mniejsza i nie przekraczała zasadniczo 1/10 powierz-

¹¹ W. Mrózek, *Wydmę Kotliny Toruńsko-Bydgoskiej*, [w:] *Wydmę śródlądowe Polski*, cz. II, red. R. Galon, Warszawa 1958, s. 1–58.

¹² A. T. Jankowski, op. cit., s. 13–15.

¹³ W. Mrózek, op. cit., s. 12 i n.

¹⁴ A. Tomczak, *The Evolution of the Vistula River Valley between Toruń and Solec Kujawski during the late Glacial and the Holocene*, [w:] *Evolution of the Vistula River Valley during the last 15000 Years*, Part 1, Wrocław 1982, s. 115.

¹⁵ T. Churski, H. Okruszko, *Torfowiska w dorzeczu górnej Noteci*, *Przegląd Geograficzny*, t. 33, z. 3, 1961, s. 477–497.

¹⁶ A. T. Jankowski, op. cit., s. 11.

¹⁷ J. Walas, *Szata roślinna Kotliny Toruńskiej*, *Zeszyty Naukowe UMK, Geografia VI*, 1969, s. 160–186.

chni Kotliny. Blisko dwukrotnie intensywniejsze zmiany otoczenia naturalnego zaszły w okresie trwania kultury łużyckiej. Ponowne osłabienie degradacji szaty roślinnej nastąpiło w okresach lateńskim i wpływów rzymskich. Dopiero osadnictwo średniowieczne przyczyniło się do stworzenia zespołów roślinnych Kotliny Toruńskiej, przetrwałych częściowo do końca XX w.¹⁸

Porównanie zasięgu lasów późnośredniowiecznych (XIV w.) ze współczesnym ich rozprzestrzenieniem w Kotlinie wskazuje na wyraźne zmniejszenie się zasięgów siedlisk leśnych, szczególnie w dolinach rzek i strumieni. Po intensywnych melioracjach zastąpione zostały one przez zbiorowiska roślinności trawiastej. Na podstawie rekonstrukcji paleogeograficznych sądzić należy jednak, że pewne odcinki rzek, jak np. kujawski fragment Noteci oraz toruńsko-bydgoski odcinek Wisły, pozostawały już w starożytności częściowo bezleśne¹⁹, stwarzając dogodne warunki dla rozwoju kontaktów pomiędzy Krajną i Kujawami.

2. Teoretyczne problemy interpretacji pograniczy kulturowych

Istnienie granic i pograniczy kulturowych wynika bezpośrednio z odrębności regionalnych, szczególnie akceptowanych w odniesieniu do starożytnych Kujaw, lecz także Pomorza, Mazowsza, Małopolski, Śląska itp. Są one dla archeologów nie tylko przedmiotem wydzielonej analizy, ale i okazują się stale obecnym modułem w podziałach kultur archeologicznych na grupy, podgrupy itp. Ustalenia takie nie posiadają z reguły solidnych podstaw teoretycznych i są przykładem nie tyle odtwarzania, co raczej narzucania przeszłości schematów uważanych za prawdopodobne. Wynikają one z wielu wątpliwości co do kryteriów wewnętrznego podziału regionalizacyjnego kultur pradziejowych. Pojawia się wówczas pokusa łatwiejszego rozstrzygnięcia problemu przez nałożenie innych, np. geograficznych lub etnograficznych regionalizacji na ów, bardzo rozmyty i wieloznaczny, obraz zróżnicowania cech formalnych kultury archeologicznej. Można się bowiem spodziewać, że dyspersja którejś z wielu cech inwentarzowych pokryje się wtedy z wynikami regionalizacji geograficznej, dając podstawę do odczytania zaobserwowanej korelacji jako potwierdzenia prawidłowości dokonanych podziałów²⁰.

Istnieją też bardziej obiektywne aspekty badań nad pograniczami kulturowymi w pradziejach. Wśród nich najważniejszą pozycję zajmują analizy czynników i mechanizmów formowania się regionalizmu, głównie w kontekście historycznych procesów długiego trwania, nawiązujące do koncepcji Fernanda Braudela²¹. Czynnika-

¹⁸ J. Ostoja-Zagórski, *Mezoregion Sobiejuchy na Pałukach. Dynamika procesów zasiedlania w starożytności*, Warszawa – Żnin, 1993, s. 75.

¹⁹ L. Kozacki, *Charakterystyka środowiska przyrodniczego Pałuk*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pałuk*, Poznań 1989, s. 23–42.

²⁰ L. Czerniak, *Zagadnienie odrębności kulturowej neolitycznych mieszkańców Kujaw*, [w:] *Z badań nad genezą regionalizmu kulturowego społeczeństw Kujaw*, Poznań – Kruszwica – Inowrocław 1996, s. 25–30.

²¹ W. Wrzosek, *Historia – kultura – metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii*, Wrocław 1995, s. 85–89.

mi regionotwórczymi długiego trwania są przede wszystkim krajobrazowe granice podziału przestrzeni oraz charakterystyka ekologiczna zasiedlających ją populacji ludzkich (rozmieszczenie, dynamika demograficzna i zdolność eksploatacyjna). Najogólniej charakteryzując idealny mechanizm oddziaływania tych wyników można powiedzieć, że w perspektywie długotrwałej, niezakłóconej egzystencji społeczności ludzkich na jakimś obszarze można oczekiwać, iż pojawią się tam podziały regionalizacyjne odwzorowujące w swym przebiegu regionalizację geograficzną, z charakterystycznymi dla niej naturalnymi pograniczami²². Przykładem tego zjawiska jest również Kotlina Toruńska, rozdzielająca geograficzny region Równiny Kujawskiej od ziem Pojezierza Krajeńskiego.

Na granicę, jako wypadkową naturalnych warunków geograficznych, przeobrażeń osadniczych i etnicznych pierwszy zwrócił uwagę F. Ratzel, stojąc na stanowisku determinizmu geograficznego. W toku dalszych dyskusji powstały w nauce dwa kierunki: „geopolityczny”, kontynuujący myśl Ratzela, któremu hołdowali uczeni niemieccy i „possybilistyczny”, unikający determinizmu, a uwzględniający „czynniki ludzkie”, uzewnętrzniające swoją rolę przede wszystkim w dynamice osadnictwa. Oprócz tych dwóch kierunków istnieje jeszcze trzeci, zajmujący się przestrzennym rozmieszczeniem i opisem faktów historycznych na tle środowiska geograficznego²³. Niezależnie od znaczeń przypisywanych czynnikom warunkującym przebieg procesów kształtowania się granic, stwierdza się zgodnie, że przecinają one przestrzeń geograficzną i stymulują rozwój różnorodnych cech pograniczy: etnicznych, językowych, obyczajowych i materialnych²⁴. Pogranicze jest więc strefą wydzielałą dwa obszary geograficzne, nie ze względu na ostrą i dlatego zawsze umowną linię demarkacyjną pomiędzy ustalonymi punktami, lecz z powodu właściwych im cech regionalnych²⁵.

Po wyznaczeniu zakresu semantycznego pogranicza kulturowego odnieść należy go do deklaracji archeologicznych. Przyjmuje się w nich generalnie zasadę, że każda prawidłowo wydzielona jednostka taksonomiczna (kompleks kulturowy, kultura, grupa kulturowa) znajduje rzeczywisty odpowiednik badanego odcinka pradziejów²⁶. W związku z tym wyróżnić można trzy główne modele kultur archeologicznych, warunkujące równocześnie odrębne sposoby pojmowania ich pograniczy. W pierwszej teorii przyjmuje się, że zasadnicze cechy opisujące daną kulturę rozkładają się równomiernie na całym obszarze jej występowania. Znaczy to, że praktycznie każde stanowisko przypisane danej kulturze zawiera zespół takich cech. David Clarke taki rodzaj pojmowania kultury archeologicznej nazwał *cultural brick theory*²⁷. W skrajnej postaci teoria ta implikuje rozumienie kultury archeologicznej jako

²² L. Czerniak, op. cit., s. 27–28.

²³ Z. Staszczak, op. cit., s. 19.

²⁴ P. Tyszka, *Postrzeganie granicy w średniowieczu*, *Kultura i społeczeństwo*, t. 39, nr 1, 1995, s. 105–118.

²⁵ Z. Staszczak, op. cit., s. 149.

²⁶ S. Kadrow, op. cit., s. 25.

²⁷ D. Clarke, *Analytical archaeology*, London 1968, s. 246–249.

monotetycznego zespołu wytworów o identycznych zasięgach ich dystrybucji, a co za tym idzie – o wyraźnych, ostrych granicach. Jest to najczęściej w praktyce spotykane podejście do pograniczy kulturowych w archeologii, lecz jednocześnie posiada opinię najmniej odpowiedniego²⁸. Pewną modyfikacją cultural brick theory było rozwinięte w etnologii podejście o nazwie radial contour theory. U jego źródeł leżały poglądy dyfuzjonizmu z lat dwudziestych XX w., rozbudowane przez F. Ratzela²⁹.

Najodpowiedniejsza z naszego punktu widzenia koncepcja pogranicza kulturowego w pradziejach wynika z zasad polythetic theory. Poszczególne wytwory jednej kultury rozdystrybuowane są niezależnie od siebie w różnych kierunkach i zakresach. Część z nich obecna jest w zespołach innych kultur i vice versa. Ze względu na wykładniczy zwykle spadek gęstości występowania danego wytworu przy granicach jego zasięgu nawet stanowiska „pograniczne”, znajdujące się w strefach przemieszania wytworów dwóch kultur, zawierają wyraźnie różniące się liczby wytworów charakteryzujących te kultury³⁰. Politetyczna koncepcja kultur archeologicznych uwzględnia wieloaspektowy, nieostry charakter ich pograniczy. Mimo pewnego uproszczenia pozwala lepiej analizować strefy przemieszczenia różnorodnych zjawisk, wyznaczone wzorami tradycji materialnej, społecznej i duchowej³¹.

3. Pogranicze kujawsko-pomorskie w okresie dominacji gospodarki zbieracko-łowieckiej

3.1. *Schyłkowy paleolit*

Początki penetracji Kotliny Toruńskiej przez społeczności łowieckie związane są z okresem klimatycznym Dryasu III, na przełomie późnego plejstocenu i wczesnego holocenu (9000–8300 p.n.e.). Archeologicznym odpowiednikiem taksonomicznym tej fazy pradziejów jest schyłkowy paleolit. Warunki środowiskowe determinowane były w jego obrębie napływem subarktycznych, kontynentalnych mas powietrza, z tendencją bardziej oceaniczną na północy. Średnie temperatury letnich miesięcy nie przekraczały 10°C. Skutkiem zimnego klimatu była przewaga tundry parkowej, urozmaiconej skupieniami brzozy z dodatkiem wierzby, osiki i sosny. Krajobraz Kotliny Toruńskiej kształtowała wówczas młodsza faza sedymentacji eolicznej, przekształceniom ulegały stare wydmy, powstawały też nowe. Dominującym reprezentantem fauny pozostawały renifery oraz inne, drobne ssaki i ptaki środowiska tundrowego³².

Spółeczności zamieszkujące północną część kotliny Toruńskiej w schyłkowym paleolicie należały do tzw. technokompleksu z liściakami³³. Obejmował on kulturę świderską, najliczniej reprezentowaną na pograniczu kujawsko-pomorskim³⁴, a także

²⁸ S. Kadrow, op. cit., s. 26.

²⁹ Z. Staszczak, op. cit., s. 18–20.

³⁰ S. Kadrow, op. cit., s. 27.

³¹ Ibidem, s. 130.

³² M. Kobusiewicz, *Ludy łowiecko-zbierackie północno-zachodniej Polski*, Poznań 1999, s. 24–25.

³³ Ibidem, s. 25.

³⁴ W. Stoczkowski, *Schyłkowopaleolityczne i mezolityczne materiały krzemienne z okolic Bydgoszczy*, Komunikaty Archeologiczne, t. 3, 1982, s. 63–64.

kulturę lyngbijską, wywodzącą się z południowych obrzeży Morza Bałtyckiego³⁵, oraz kulturę ahrensberską, pochodzącą z zachodniej części Niżu³⁶. Wiodącą ich cechą był wędrowny tryb życia, związany z polowaniami na faunę środowiska peryglacjalnego. Na szlakach wędrówek zwierząt w trakcie polowań łowcy zakładali dwa podstawowe rodzaje obozowisk. Większe z nich, obejmujące przeważnie kilka lekkich obiektów mieszkalnych, być może są śladem letnich zgromadzeń w sąsiedztwie pastwisk reniferów. Ich odpowiednikiem w kotlinie Toruńskiej są najprawdopodobniej rozległe kompleksy stanowisk kultury świderskiej na wydmach Torunia-Rudaka³⁷. Po drugiej stronie Wisły występują podobnie datowane obozowiska łowców reniferów, co przemawia za istnieniem lokalnej przeprawy przez rzekę³⁸. Na innych stanowiskach kultury świderskiej nie spotykamy tak znacznych koncentracji zabytków krzemienych. Niewielkie skupienia narzędzi i półwytworów na wydmach północnej części Kotliny Toruńskiej stanowią zapewne ślady wyspecjalizowanych, krótkotrwałych obozowisk³⁹.

Pogranicze kujawsko-pomorskie w odniesieniu do schyłkowego paleolitu podobnie jak Pradolina Warszawsko-Berlińska, leżało na szlaku dalekosiężnych wędrówek łowieckich⁴⁰. Obozowiska schyłkowopaleolityczne grupują się na piaszczystych terasach rzek. Materiały krzemienne, głównie kultury świderskiej, pochodzą z Bydgoszczy-Czerska Polskiego⁴¹, Kruszyna Krajeńskiego⁴², Paterka⁴³, Bydgoszczy-Jachcic⁴⁴, Bydgoszczy-Pałcza⁴⁵, Kobyłarni i Januszkowa Kujawskiego⁴⁶. Do wyjątkowych znalezisk zaliczyć należy jednorzędowe harpuny kościane typu Törring z Lisiego Ogona⁴⁷. Pojedyncze zabytki krzemienne kultury lyngbijskiej odnotowano w Bydgoszczy-Pałczu⁴⁸, natomiast materiały kultury ahrensberskiej w Prądociu⁴⁹.

³⁵ J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski, *Epoka kamienia na ziemiach polskich*, Warszawa 1977, s. 192.

³⁶ Ibidem, s. 195.

³⁷ M. Marciniak, W. Mroczyński, *Nowe materiały schyłkowopaleolityczne z kompleksu stanowisk kultury świderskiej w Toruniu-Rudaku*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia, t. VIII, 1983, s. 3–39.

³⁸ J. Woźny, *Schyłkowopaleolityczne materiały ze stan. 329 w Toruniu jako przyczynek do różnicowania liściaków dwukątowych kultury świderskiej*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 48, 1996, s. 49–55.

³⁹ P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski, *Najdawniejsze dzieje ziem polskich*, Kraków 1998, s. 91.

⁴⁰ M. Chmielewska, *Późny paleolit pradoliny warszawsko-berlińskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1978.

⁴¹ Arkusz 38–38 Archeologicznego Zdjęcia Polski, d. woj. bydgoskiego, Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Bydgoszcz.

⁴² Arkusz 38–36 Archeologicznego Zdjęcia Polski, d. woj. bydgoskie, Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Bydgoszcz.

⁴³ R. Tomaszewski, *Osadnictwo pradziejowe i średniowieczne Nakła i okolic w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Rozwój przestrzenny i architektoniczny Nakła nad Notecią*, Nakło 1999, s. 44.

⁴⁴ J. Woźny, *Najstarsze osadnictwo ludzkie z terenu Bydgoszczy*, Kronika Bydgoska, t. 13, 1993, s. 201–204.

⁴⁵ W. Stoczkowski, op. cit., s. 25–31.

⁴⁶ Ibidem, s. 63–64.

⁴⁷ M. Kobusiewicz, op. cit., s. 200.

⁴⁸ W. Stoczkowski, op. cit., s. 30.

⁴⁹ Ibidem, s. 34.

Spośród schyłkowopaleolitycznych stanowisk północnej części Kotliny Toruńskiej kilka odpowiada zarówno politetycznej koncepcji kultury archeologicznej⁵⁰, jak również nieostremu charakterowi pograniczny, uzasadnianemu w studiach etnologicznych⁵¹. W Bydgoszczy-Pałczu współwystępowały m.in. liściaki świderskie z ostrzami lyngbijskimi⁵². W Prądocinie udokumentowano łączne występowanie liściaków ahrensberskich z zabytkami typu mazowszańskie⁵³. Jest faktem bezspornym, iż Kotlina Toruńska umożliwiała w schyłkowym paleolicie wędrówki łowieckie, nie należy zatem wykluczać hipotezy o jej pogranicznej roli w stosunku do tradycji północnych (kultura lyngbijska)⁵⁴, zachodnich (kultura ahrensberska)⁵⁵ oraz związanych z Niżem Polskim (kultura świderska)⁵⁶. Dowodem na przekroczenie lub penetrację podmokłego dna Pradoliny Noteci około 9000 p.n.e. są dawne odkrycia ostrzy kościanych z torfowisk w pobliżu Lisiego Ogona i Osowej Góry pod Bydgoszczą⁵⁷.

3.2. Mezolit

W kontekście inwentarzy krzemiennych, pochodzących z mezolitycznego etapu zasiedlania Kotliny Toruńskiej, sądzić należy, że zintensyfikowana eksploatacja środowisk leśnych rozpoczęła się na przełomie okresu borealnego i atlantyckiego, około 6000 p.n.e. Za taką hipotezą przemawia liczne występowanie ostrzy trapezowatych. W przypadku braku datowań zespołów przy pomocy dat radiowęglowych lub przyrodniczych, z czym spotykamy się w odniesieniu do powierzchniowych materiałów pogranicza kujawsko-pomorskiego, sprawdzonym i przyjętym przez badaczy kryterium chronologii późnego mezolitu pozostaje obecność trapezów oraz ewentualnie obecność technologii wiórkowej⁵⁸. Dzięki tym kryteriom typologicznym i technologicznym właściwe osadnictwo mezolityczne Kotliny Toruńskiej ograniczają lata 6500–4500 p.n.e.⁵⁹, aczkolwiek relikty gospodarki myśliwskiej przetrwały w leśnych enklawach Kujaw w głąb neolitu⁶⁰.

Środowisko pogranicza kujawsko-pomorskiego ulegało w holocenie kilkukrotnym zmianom. W okresach preborealnym i borealnym dominowały chłodne wpływy kontynentalne. Od początku okresu atlantyckiego rozwinęła się cyrkulacja umiarkowanie ciepła, wilgotna, o charakterze oceanicznym⁶¹. W tym czasie Kotlinę

⁵⁰ S. Kadrow, op. cit., s. 26–27.

⁵¹ Z. Staszczak, op. cit., s. 149.

⁵² W. Stoczkowski, op. cit., s. 30.

⁵³ Ibidem, s. 34.

⁵⁴ J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski, op. cit., s. 192–193.

⁵⁵ R. Schild, *Późny paleolit*, [w:] *Prahistoria Ziem Polskich*, t. I, 1975, s. 333.

⁵⁶ Ibidem, s. 271–274.

⁵⁷ C. Potemski, *Pradzieje Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego*, Bydgoszcz 1963, tabl. III.

⁵⁸ R. Schild, M. Marczak, H. Królik, *Późny mezolit. Próba wieloaspektowej analizy otwartych stanowisk piaskowych*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1975, s. 58–62.

⁵⁹ M. Kobusiewicz, op. cit., s. 93.

⁶⁰ P. Olszewski, *Osadnictwo epimezolityczne w Korzeczniku, woj. konińskie, stanowisko 6/7*, Inowrocław 1987.

⁶¹ M. Kobusiewicz, op. cit., s. 24–25.

Toruńską pokrywały dąbrowy mieszane sosnowo-dębowe, z domieszką lipy i wiązu. Występowały także lasy liściaste z poszyciem leszczynowym oraz nadrzeczne zbiorowiska łąkowe. Na skutek wzrostu wilgotności podniesieniu ulegał poziom jezior, tworzyły się liczne śródlądne oczka wodne, zaś obniżenia dolinne ulegały zabagnieniu, co utrudniało przemieszczanie się myśliwych poza korytami rzek i polami wydmyowymi. Migracje grup ludzkich następowały z reguły wzdłuż rynien jeziornych oraz wzdłuż małych i średnich cieków⁶².

Relacje kulturowe na obszarze północnej części Kotliny Toruńskiej posiadały w mezolicie skomplikowany charakter. Jedynie nieliczne stanowiska, w tym Januskowo Kujawskie, odpowiadają właściwej tradycji kultury komornickiej, rozwijającej się zasadniczo w strefie wielkodolinnej Niżu Polskiego. Elementy komornickie przetrwały jednak na Kujawach w tzw. zespołach typu Kolankowo, występujących na pograniczu strefy pojezierno-nadmorskiej i wielkodolinnej⁶³. Synkretyczny charakter zespołów typu Kolankowo wynika ze współwystępowania w nich również elementów związanych genetycznie z grupą chojnicką, przede wszystkim licznych trójkałów i techniki wiórkowej⁶⁴. Społeczności myśliwsko-zbierackie rozwijały się w tym rejonie Kotliny Toruńskiej do początków neolitu, kiedy w strefie wielkodolinnej Niżu Polskiego pojawiły się pierwsze ludy wczesnorolnicze. Na Kujawach zarejestrowano materiały poświadczające kontakty między tymi populacjami. Znajdują one potwierdzenie w źródłach archeologicznych głównie w postaci „elementów mezolitycznych” w kulturze grup wczesnorolniczych⁶⁵.

Na pograniczu kujawsko-pomorskim rzadko spotykane są również zespoły kultury janisławickiej (Bydgoszcz-Czarnówka, Pawłówek, Bydgoszcz-Czersko Polskie)⁶⁶. Reprezentują one, podobnie jak kultura komornicka, tradycję Niżu Polskiego⁶⁷. Według S.K. Kozłowskiego północna granica zasięgu kultury janisławickiej przebiegała w rejonie Kotliny Toruńskiej⁶⁸.

Najwięcej stanowisk późnomezolitycznych pogranicza kujawsko-pomorskiego zalicza się do grupy chojnickiej kultury chojnicko-pieńkowskiej, związanej ze strefą pojezierno-nadmorską⁶⁹. We wszystkich inwentarzach, pozyskanych dzięki badaniom powierzchniowym, współwystępują drobne ostrza trójkałne, trapezy oraz technika rdzenia jednopiętowego do produkcji wiórków. Zespoły grupy chojnickiej reprezentują najprawdopodobniej w Kotlinie Toruńskiej południową rubież wpływów maglemoskich, nasilonych po transgresji morza na zachodniobałtycki pomost lądowy

⁶² Ibidem, s. 123–124.

⁶³ L. Domańska, *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresie późnego mezolitu*, [w:] *Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy*, Inowrocław 1988, s. 39–37.

⁶⁴ Ibidem, s. 38.

⁶⁵ M. Kobusiewicz, op. cit., s. 153–175.

⁶⁶ W. Stoczkowski, op. cit., s. 71.

⁶⁷ L. Domańska, op. cit., s. 37.

⁶⁸ J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski, op. cit., s. 241.

⁶⁹ Z. Bagniewski, *Mezolityczne społeczności myśliwsko-rybackie południowej części Pojezierza Kaszubskiego*, Wrocław 1987, s. 110.

wy, zajmowany dotąd przez tę ludność⁷⁰. Rozmieszczenie stanowisk „chojnickich” w północnej części Kotliny Toruńskiej wskazuje, jakimi szlakami dochodzić mogło do kontaktów pomiędzy tradycjami pojezierno-nadmorskimi i wielkodolinowymi. Główną rolę pełniła średniej wielkości dolina Noteci, od krawędzi Kotliny Toruńskiej w rejonie Łabiszyna, aż do zakola rzeki w pobliżu Nakła, gdzie następowało przejście w głąb Pojezierza Krajeńskiego. Najbardziej na południu domniemanego traktu położone są stanowiska późnomezolityczne w okolicach Kolankowa, Brzozy, Januszkowa Kujawskiego i Prądoci⁷¹. Przy ujściu Gaśawki do Noteci materiały grupy chojnickiej odkryto w Zamościu, Murowańcu i Kruszynie Krajeńskim⁷². Najdalej na północy hipotetycznego szlaku kujawsko-krajeńskiego stanowiska mezolityczne koncentrują się w Ślesinie, Karnowie, Gorzeniu, Potulicach oraz Nakle⁷³.

Drugą arterią komunikacyjną łączącą strefę pojezierno-nadmorską i wielkodolinową była dolina rzeki Brdy. Wzdłuż jej brzegów wędrowali ku północy reprezentanci tradycji komornickiej oraz janisławickiej, pozostawiając charakterystyczne dla siebie typy narzędzi na Pojezierzu Kaszubskim⁷⁴. Znad Jeziora Charzykowskiego, Karsińskiego i Kosobudno przybywały natomiast w Kotlinę Toruńską grupy myśliwych reprezentujące tradycję chójnicką, a pośrednio dziedziczące elementy kulturowe nadbałtyckiego kręgu maglemoskiego⁷⁵. Wyraźne skupienia obozowisk chojnicko-pieńkowskich obserwujemy przy ujściu Brdy do Wisły. Pierwszy kompleks stanowisk znajduje się na terenie Bydgoszczy-Jachcic⁷⁶. Kolejny, rozleglejszy zespół obozowisk późnomezolitycznych rozciąga się od wysoczyzny Bydgoszczy-Czerska Polskiego⁷⁷, przez Wypaleniska i Otorowo⁷⁸, aż do śródleśnej polany Kabat, na obszarze Przyłubia⁷⁹.

Przedstawione argumenty przemawiają za stosunkowo intensywną eksploatacją środowisk leśnych pogranicza kujawsko-pomorskiego w późnym mezolicie. Polegała ona na prowadzeniu gospodarki myśliwskiej w okolicy jezior i śródleśnych oczek wodnych (np. rejon jeziora Jezuickiego, polana Kabat w Puszczy Bydgoskiej), przy jednoczesnym przekraczaniu pogranicza strefy pojezierno-nadmorskiej i wielkodolinowej wzdłuż Noteci oraz dolnego biegu Brdy.

⁷⁰ L. Domańska, op. cit., s. 36.

⁷¹ Arkusz 40–38 Archeologicznego Zdjęcia Polski, d. woj. bydgoskie, Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Bydgoszcz.

⁷² Arkusz 38–36 Archeologicznego Zdjęcia Polski, d. woj. bydgoskie, Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Bydgoszcz.

⁷³ R. Tomaszewski, op. cit., s. 44.

⁷⁴ Z. Bagniewski, op. cit., s. 107.

⁷⁵ T. Galiński, *Mezolit Pomorza*, Szczecin 1992, s. 166.

⁷⁶ J. Woźny, *Środkowa epoka kamienia w kotlinie Bydgoszczy*, Kronika Bydgoska, t. 14, 1993, s. 281–284.

⁷⁷ W. Stoczkowski, op. cit., s. 69–70.

⁷⁸ Arkusz 38–39 Archeologicznego Zdjęcia Polski, d. woj. bydgoskie, Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Bydgoszcz.

⁷⁹ Arkusz 40–40 Archeologicznego Zdjęcia Polski, d. woj. bydgoskie, Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Bydgoszcz.

4. Pogranicze kujawsko-pomorskie w epoce gospodarki rolniczej neolitu

4.1. Kultura ceramiki wstęgowej

O Kujawach jako regionie zamieszkałym przez społeczności odrębne pod względem kulturowym od ludów zajmujących Krajnę można ewentualnie mówić dopiero wraz z początkiem neolitu. W okresach wcześniejszych, schyłkowym paleolicie i mezolicie, zaludnienie ziem kujawskich było tak niewielkie, a przy tym – co ważniejsze – rozlokowane raczej na obrzeżach Kujaw (funkcjonując zatem w powiązaniu z regionami ościennymi), że nie ma żadnych podstaw, ażeby podejmować kwestię odrębności regionalnej⁸⁰. Ze wzrostem jej poczucia wśród wczesnoneolitycznych społeczeństw Kujaw łączyła się istotna rola północnej rubieży kujawsko-pomorskiej.

Dyspersja stanowisk kultury ceramiki wstęgowej rytej obejmuje na Kujawach głównie dorzecze górnej Noteci z dopływami, jak również doliny Zgłowiączki i Zielonej Strugi⁸¹. Najstarsze osadnictwo społeczności rolniczych tworzy na tych terenach, na tle Niżu Polskiego, wyraźnie wyodrębniającą się pod względem kulturowym i demograficznym wyspę, oddzieloną od najbliższej podobnej enklawy (ziemia chełmińska) 25-kilometrowym pasem doliny Wisły, zaś od pozostałych odległościami bardzo znaczącymi, bo od 200 km (Dolny Śląsk) po 350 km (rejony Sandomierza i Krakowa)⁸². Na tle powyższych uwag istotne jest datowanie wczesnoneolitycznych zespołów kujawskich na około 4500 p.n.e., co poświadcza znaczną dynamiką procesów kolonizacyjnych i przesunięć ludnościowych z Małopolski ku północy Niżu Polskiego⁸³.

Rolę pogranicza kujawsko-pomorskiego w tym okresie szczegółowo analizował L. Czerniak. Według niego Kotlina Toruńska nie była planowo zasiedlana przez społeczności wczesnorolnicze i tworzyła fragment właściwej anekumeny wstęgowej. Był to region ekologiczno-kulturowy zablokowanego występowania siedlisk niedostępnych gospodarce pierwszych kultur naddunajskich (głównie gleb bielicowych, torfów i murszów)⁸⁴. Ustalenia W. Rączkowskiego pozwalają łączyć początek migracji wspólnot rolniczych przez Kotlinę Toruńską na obszar Pojezierza Krajeńskiego z późną fazą rozwoju kultury ceramiki wstęgowej rytej na Kujawach, czyli z okresem potencjalnie istniejącej tam presji demograficznej. Części znalezisk „wstęgowych” na terenie Krajny, szczególnie narzędzia kamienne, uznać można również za przejaw wymiany między społecznościami mezolitycznymi i rolniczymi. Inne pozostałości pobytu grup kultury ceramiki wstęgowej obejmują ślady krótkotrwałych osad i obo-

⁸⁰ L. Czerniak, op. cit., s. 31.

⁸¹ A. Koško, A. Cofita-Broniewska, *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Warszawa – Poznań 1982, s. 24.

⁸² L. Czerniak, op. cit., s. 30–32.

⁸³ L. Czerniak, *Czynniki zewnętrzne w rozwoju kulturowym społeczeństw Kujaw w okresach wczesnego i środkowego neolitu*, [w:] *Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy*, Inowrocław 1988, s. 55–79.

⁸⁴ L. Czerniak, *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*, Poznań, s. 137.

zowisk, wskazujące na uzupełnianie klasycznego rolnictwa zajęciami zbieracko-łowieckimi⁸⁵.

Potwierdzenie dla omówionych tendencji osadniczych znajdujemy w dyspersji oraz charakterze stanowisk wczesnoneolitycznych północnej części Kotliny Toruńskiej. Zdecydowaną większość wśród nich stanowią znaleziska pojedynczych narzędzi kamiennych: toporów, motyk i siekier. Ponieważ występują one w oddaleniu od enklaw mezolitycznych, są zapewne śladami penetracji lasów pogranicza kujawsko-pomorskiego przez osiadłe ludy z głębi Kujaw. Wyroby tego typu odkrywano na obszarze Bydgoszczy, w podmokłej dolinie Brdy⁸⁶. Kilka analogicznych znalezisk pochodzi znad Zielonej Strugi⁸⁷. Większość pojedynczych narzędzi kamiennych kultury późnej ceramiki wstęgowej zlokalizowana została jednak wzdłuż Noteci, pomiędzy Łabiszynem i Nakłem⁸⁸. Przypuszczać należy, że dolina tej rzeki pełniła główną funkcję komunikacyjną w migracjach ludności rolniczej z Kujaw na Pojezierze Krajeńskie. Wskazują na to również znaleziska fragmentów naczyń kultury późnej ceramiki wstęgowej przy ujściu Łobżonki i Rokitki do Noteci oraz położona na zachód od nich osada tej kultury w Grabionnej⁸⁹.

4. 2. *Kultura pucharów lejkowatych*

Geneza rozwoju kultury pucharów lejkowatych jest ściśle związana na Kujawach z kontaktami pomiędzy autochtoniczną ludnością epimezolityczną i społecznościami rolniczymi kultury późnej ceramiki wstęgowej⁹⁰. Aleksander Koško wydzielił trzy zasadnicze etapy kształtowania się kujawskich wspólnot „pucharowych”. Stadium inicjacyjne ich systemu kulturowego datowane jest na lata 3900–3600/3200 p.n.e.⁹¹ Osadnictwo „pucharowe” wykazywało wówczas ścisłą więź przestrzenną z siedzibami ludności „wstęgowej” i skupiało się we wnętrzu Wysoczyzny Kujawskiej, w dolinach Zgłowiączki, Tażyny, Bachorzy i w rejonie jeziora Łącko⁹². Kolejny etap rozwoju miejscowych wspólnot rolniczych należał do horyzontu klasycznopucharowego w latach 3600/3200 p.n.e. Rozwijał się wówczas początkowo proces poszukiwań nowych stref eksploatacji pogranicza Kujaw, później zaś stabilizowania kultury neolitycznej poprzez aktywne włączanie w zakres gospodarki rolniczej całokształtu starych wspólnot epimezolitycznych⁹³. Ostatnie stadium funkcjonowania kultury pucharów lejkowatych odpowiadało horyzontowi późno-

⁸⁵ W. Rączkowski, *Kultury neolityczne na Pojezierzu Krajeńskim*, Poznań 1987, s. 57–58.

⁸⁶ E. Dygaszewicz, *Ze studiów nad zasiedleniem mezoregionu bydgoskiego w pradziejach i czasach historycznych w świetle dotychczasowych badań*, Komunikaty Archeologiczne, t. 6, 1994, s. 24–38.

⁸⁷ L. Czerniak, *Rozwój społeczeństw...*, mapa 4.

⁸⁸ R. Tomaszewski, op. cit., s. 44; L. Czerniak, *Rozwój społeczeństw...*, mapa 4.

⁸⁹ W. Rączkowski, op. cit., mapa 2.

⁹⁰ L. Czerniak, *Rozwój społeczeństw...*, s. 164–167.

⁹¹ A. Koško, *Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych*, Poznań 1981, s. 13–15.

⁹² A. Koško, A. Cofta-Broniewska, op. cit., s. 40–41.

⁹³ A. Koško, *Udział...*, s. 17.

pucharowemu, w okresie 2850/2500–2300 p.n.e., gdy zachodziły procesy transformacji tej społeczności w nowe wspólnoty kultury amfor kulistych i kultury ceramiki promienistej⁹⁴.

Na pograniczu kujawsko-pomorskim, w obrębie północnej części Kotliny Toruńskiej, przebiegał lokalny proces formowania horyzontu klasycznopucharowego. Łączy się z nim wiele stanowisk położonych wokół Bydgoszczy: Glinki, Pałcz, Siemiogory⁹⁵ i Wypaleniska⁹⁶. Skupienia obozowisk z tego okresu neolitu odkryto również w sąsiedztwie Jeziora Jezuickiego⁹⁷ oraz w tarkowskim mikroregionie osadniczym, zaliczonym do kujawskiej ekumeny refugialnej kultury pucharów lejkowatych⁹⁸. Dwa następne zgrupowania stanowisk kultury pucharów lejkowatych położone są w strefie nadnoteckiej. Pierwsze z nich obejmuje okolice ujścia Gąsawki do Noteci⁹⁹, drugie natomiast tereny wokół Nakła i Ślesina¹⁰⁰.

Rozwój mikroregionów osadniczych kultury pucharów lejkowatych w sąsiedztwie szlaków wodnych odzwierciedlał zmiany zachodzące w wymianie i komunikacji. Między innymi dzięki wprowadzeniu do transportu wozu czterokołowego możliwe stały się dalekosieżne wyprawy, w oparciu o tradycyjne drogi marszrut. Najbardziej złożony przebieg posiadała trasa z Wielkopolski północnej, wzdłuż Wełny na obszary Kotliny Toruńskiej i dalej w dół lub w górę Wisły. Ludność „północnowielkopolska” omijała w tych marszrutach centralne Kujawy, natomiast przemieszczała się wzdłuż ich obrzeży¹⁰¹. Dużą rolę odgrywały rzeki, łączące wielkie doliny Wisły i Odry. Hipotetyczny szlak łączyć mógł je poprzez Zgłowiączkę, Bachorzę, górną Noteć i Wartę¹⁰². W tym kontekście późniejsze wykorzystywanie bardziej „stałych dróg” oznaczało przystosowanie ich do przejazdu wozem – szczególnie w strefach przepraw przez ciekły wodne, względnie tereny podmokłe. W rejonach brodów rejestrowane są wyraźne koncentracje osadnicze. Badano je między innymi w Paprosie (przeprawa przez Bachorzę) oraz Inowrocławiu-Mątwach (przeprawa przez Noteć)¹⁰³. Analogiczny związek z brodami na rzekach posiadać mogły koncentracje osadnicze kultury pucharów lejkowatych w okolicach Nakła (przeprawa przez Noteć na Krajną) i Bydgoszczy (przeprawa przez Brdę na ziemię świecką).

⁹⁴ Ibidem, s. 19–21.

⁹⁵ Ibidem, s. 182–184.

⁹⁶ Arkusz 39–39 Archeologicznego Zdjęcia Polski, d. woj. bydgoskie, Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Bydgoszcz.

⁹⁷ Arkusz 40–38 Archeologicznego Zdjęcia Polski, d. woj. bydgoskie, Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Bydgoszcz.

⁹⁸ D. Prinke, *Osada ludności kultury pucharów lejkowatych na stan. 50 w Tarkowie, gm. Nowa Wieś Wielka, woj. bydgoskie z II i schyłku III fazy rozwoju na Kujawach*, Folia Praehistorica Posnaniensis, t. 2, 1987, s. 121–122.

⁹⁹ Arkusz 38–36 Archeologicznego Zdjęcia Polski, d. woj. bydgoskie, Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Bydgoszcz.

¹⁰⁰ R. Tomaszewski, op. cit., s. 44.

¹⁰¹ A. Koško, *Udział...*, s. 68.

¹⁰² Ibidem, s. 129.

¹⁰³ Ibidem, s. 154–155.

4. 3. *Kultura amfor kulistych*

W młodszym podokresie środkowego neolitu (pierwsza połowa III tys. p.n.e.) w rozwoju społeczeństw Kujaw pojawiły się najstarsze przejawy procesu synkretyzacji kulturowej. W efekcie dwutorowego rozwoju środkowoneolitycznych społeczności rolniczych doszło do powstania odmiennych systemów kulturowych. Jednym z nich była grupa mątewska kultury pucharów lejkowatych, drugim zaś wczesna faza kultury amfor kulistych. Oba systemy wynikały z odrębnych dróg przyswajania wzorów tradycji „późnowstęgowej”. Osadnictwo z I fazy kultury amfor kulistych rozpoznano w znikomym stopniu. Generalnie można poprzestać na stwierdzeniu zbieżności stref okupacji osadniczej ludności „późnowstęgowej” i „amforowej”, w urodzajnej zachodniej części Wysoczyzny Kujawskiej¹⁰⁴.

Dalszy rozwój wspólnot kultury amfor kulistych wynikał przede wszystkim z ich znacznej mobilności oraz z zaadoptowania starszych wzorców zachowań kultury pucharów lejkowatych. Najistotniejszym tego symptomem było pojawienie się osadnictwa „amforowego” na terenach piaszczystych, przy równoległej kontynuacji wykorzystania strefy czarnoziemów. W tym czasie nastąpił też kres zjawiska charakterystycznego dla wcześniejszych faz neolitu, jakim było silne powiązanie kulturowej regionalizacji Kujaw z ich podziałami przyrodniczymi¹⁰⁵. Do zasięgu ekumeny kultury amfor kulistych około 2500 p.n.e. włączone zostały Pojezierze Kujawskie i Mogileńskie oraz Kotlina Toruńska¹⁰⁶.

Dyspersja stanowisk „amforowych” na pograniczu kujawsko-pomorskim obrazuje zmiany w wykorzystaniu tego terytorium na tle wczesnego i środkowego neolitu. Marzena Szmyt określiła znaczenie obszaru Kotliny Toruńskiej dla kultury amfor kulistych jako hipotetycznie wyłącznie gospodarcze. Doniosłość takiego stwierdzenia wynika z faktu, że inne fragmenty Kujaw dla ludów „amforowych” mogły cechować się nawet walorami sakralnymi i obejmować rejony szczególnego nasilenia praktyk obrzędowych. Z tych najwyższej wartościowanych terenów wyłączona była strefa pradolinna¹⁰⁷. Pełniła ona jednak nie tylko rolę czysto gospodarczą, służyła bowiem do komunikowania się z sąsiadującą od północy Wysoczyzną Krajeńską i ziemią świecką.

Trudno bezspornie wyznaczyć główne szlaki dalekosiężnych wędrówek społeczności kultury amfor kulistych, lecz najprawdopodobniej przebiegały one zgodnie z nurtem Noteci. Koncentracje stanowisk „amforowych” obserwujemy u źródeł Zielonej Strugi, w okolicach Łabiszyna, Brzozy i Nowej Wsi Wielkiej, przy ujściu Gąsawki do Noteci¹⁰⁸, a także wokół Nakła i Ślesina¹⁰⁹. Drugim rejonem przekra-

¹⁰⁴ A. Koško, A. Cofta-Broniewska, op. cit., s. 72.

¹⁰⁵ M. Szmyt, op. cit., s. 276–277.

¹⁰⁶ D. Prinke, M. Szmyt, *Ze studiów nad problematyką regionalizacji kulturowej w późnym neolicie na Kujawach*, [w:] *Z badań nad genezą regionalizmu kulturowego społeczeństw Kujaw*, Poznań – Kruszwica – Inowrocław 1996, s. 46.

¹⁰⁷ M. Szmyt, op. cit., s. 126.

¹⁰⁸ Ibidem, ryc. 1.

¹⁰⁹ R. Tomaszewski, op. cit., s. 44.

czania pogranicza kujawsko-pomorskiego wydają się być okolice ujścia Łobzonki i Rokitki do Noteci, ponieważ na obu brzegach rzeki występują tam zarówno obozowiska kultury amfor kulistych, jak i grobowce tej społeczności¹¹⁰. Znacznie mniejszą rolę w tym zakresie posiadał dolny bieg Brdy, bowiem rozmieszczone jest nad nim zaledwie kilka śladów pobytu społeczeństw „amforowych”¹¹¹.

4. 4. Pogranicze kujawsko-pomorskie na przełomie schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu

Kończącą fazę neolitu i początki epoki brązu na Kujawach charakteryzowała mozaika kulturowa, połączona z dezintegracją starych ugrupowań kultury pucharów lejkowatych i kultury amfor kulistych¹¹². W interstadium epoki neolitu i brązu na Wysoczyźnie Kujawskiej rozwijały się wpływy kultury ceramiki sznurowej, grupy radziejowskiej kultury pucharów lejkowatych, późnego stadium kultury amfor kulistych, kultury iwieńskiej oraz, śladowo, kultury pucharów dzwonowatych¹¹³. Według J. Czebreszuka Kujawy oddzielone były w interstadium epok neolitu i brązu rubieżami istotnymi z geograficznego i kulturowego punktu widzenia. Do nich zaliczała się dolina Wisły na północnym wschodzie oraz bagna na dnie Kotliny Toruńskiej na północy. Obie strefy pograniczne były około 1800 p.n.e. równie szerokie jak dziś. Jest wielce prawdopodobne, że ich przekroczenie możliwe było tylko w skrajnie ekstremalnych warunkach pogodowych (np. po długotrwałych mrozach). Na tej podstawie sądzić należy, iż dolina Wisły i kujawsko-krajeński odcinek Pradoliny Noteci posiadały charakter granic relatywnie najbardziej szczelnych kulturowo¹¹⁴. Środowisko naturalne Kujaw w interstadium neolitu i epoki brązu podlegało głębokiej waloryzacji światopoglądowej, która obejmowała również rzadko zasiedlane rejony pradolinne. W Kotlinie Toruńskiej były to strefy przedproży „nieprzekraczalnych” kulturowo barier naturalnych (Wisła i bagna Pradoliny Noteci). Ponadto niezwykle sugestywna światopoglądowo była granica krajobrazu równinnego i pradolinowego, w postaci krawędzi terenu dochodzącej często do 40 m wysokości. Obszar pradolinny mieszkańcom strefy równinnej przedstawiał się jako będący w dole, bliżej mitycznych podziemi¹¹⁵.

Wskazane aspekty wartościowania pogranicznych rejonów Kujaw i Krajny nie wpływały jednak negatywnie na funkcjonowanie szlaków lądowych. Główną rolę pełniły nadal w tym względzie doliny rzek, poczynając od Wisły, przez Zgłowiączkę, Bachorzę, Noteć po Wartę¹¹⁶. Wzdłuż ich biegu rozprzestrzeniało się osadnictwo przełomu neolitu i epoki brązu. Skupienia stanowisk występują wzdłuż jezior

¹¹⁰ M. Szmyt, op. cit., ryc. 1; W. Rączkowski, op. cit., mapa 4.

¹¹¹ E. Dygaszewicz, *Ze studiów...*, s. 17–38; Arkusz 38–39 Archeologicznego Zdjęcia Polski, d. woj. bydgoskie, Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Bydgoszcz.

¹¹² A. Koško, A. Cofta-Broniewska, op. cit., s. 106.

¹¹³ J. Czebreszuk, op. cit., s. 243–251.

¹¹⁴ Ibidem, s. 211.

¹¹⁵ Ibidem, s. 212.

¹¹⁶ A. Koško, *Udział...*, s. 138.

Żnińskiego, Sobiejujskiego, Wąsoskiego i rzeki Gąsawki aż do jej ujścia w Noteci¹¹⁷. Pozostałością po przekroczeniu bagnistego dna Kotliny Toruńskiej są również obozowiska późnoneolityczne lub znaleziska pojedynczych narzędzi kultury ceramiki sznurowej w okolicy Nakła¹¹⁸, Kruszyna¹¹⁹ oraz Bydgoszczy¹²⁰.

Rola pogranicza kujawsko-pomorskiego wzrosła zdecydowanie w okresie kształtowania się wczesnobrązowej kultury iwieńskiej. Na infiltrację tego społeczeństwa w kierunku północy hamująco mógł wpływać limes fizjograficzny w postaci rozległej Pradoliny Noteci. We wczesnym okresie brązu barierę tę pokonywano na dwu osiach: brodu bydgoskiego i w punkcie leżącym na linii łączącej Kcynię z Wyrzyskiem. Oba miejsca przeprawowe znaczone są przez wyjątkowe występowanie metali w strefie pradolinnej, zwłaszcza w miejscu brodu bydgoskiego funkcjonującego około 1700/1500 p.n.e. Fakt ten można interpretować jako oznakę istnienia tu „etapowych” stref przekąźnikowych w ramach systemu kultury iwieńskiej lub też pomniejszych stref kontaktowych na trasach dalekosiężnej cyrkulacji dóbr kultury materialnej¹²¹.

5. Zakończenie

Na podstawie zebranych informacji otrzymaliśmy obraz dominujących tendencji osadniczych w północnej części Kotliny Toruńskiej, od pojawienia się grup łowieckich w schyłkowym paleolicie, do zaniku neolitycznych społeczeństw rolniczych i ukształtowania się na Kujawach kultur wczesnobrązowych. W pierwszym okresie rozwoju ekumeny paleolitycznej typ gospodarki plejstocenijskich łowców, determinujący liczne odległe translokacje wzdłuż tarczy lądolodu, utrudniał powstawanie stabilnych limesów południkowych¹²². W następnej fazie (mezolitycznej) w dorzeczu Wisły formowała się strefa przejściowa pomiędzy kulturami zachodnioeuropejskimi (kultura komornicka), północnoeuropejskimi (kultura chojnicko-pieńkowska) i wschodnioeuropejskimi (kultura janisławicka). Na pograniczu kujawsko-pomorskim zaznaczała się ona niejednorodnymi inwentarzami krzemiennymi (np. zespoły typu Kolankowo).

Od początku neolitu zarysowała się regionalna specyfika społeczności zamieszkujących Wysoczyznę Kujawską¹²³. Odnaczały się one często synkretyzmem, natomiast ich pogranicza odpowiadały własnościom politetycznej koncepcji kultury¹²⁴. W rozwoju populacji schyłkoneolitycznych cechy środowiska stabilizowały strukturę osadniczą i lokalną tradycję. Elementami łamiącymi limesy fizjograficzne

¹¹⁷ Ibidem, mapa 18 B.

¹¹⁸ R. Tomaszewski, op. cit., s. 31–42.

¹¹⁹ Arkusz 38–36 Archeologicznego Zdjęcia Polski, d. woj. bydgoskie, Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Bydgoszcz.

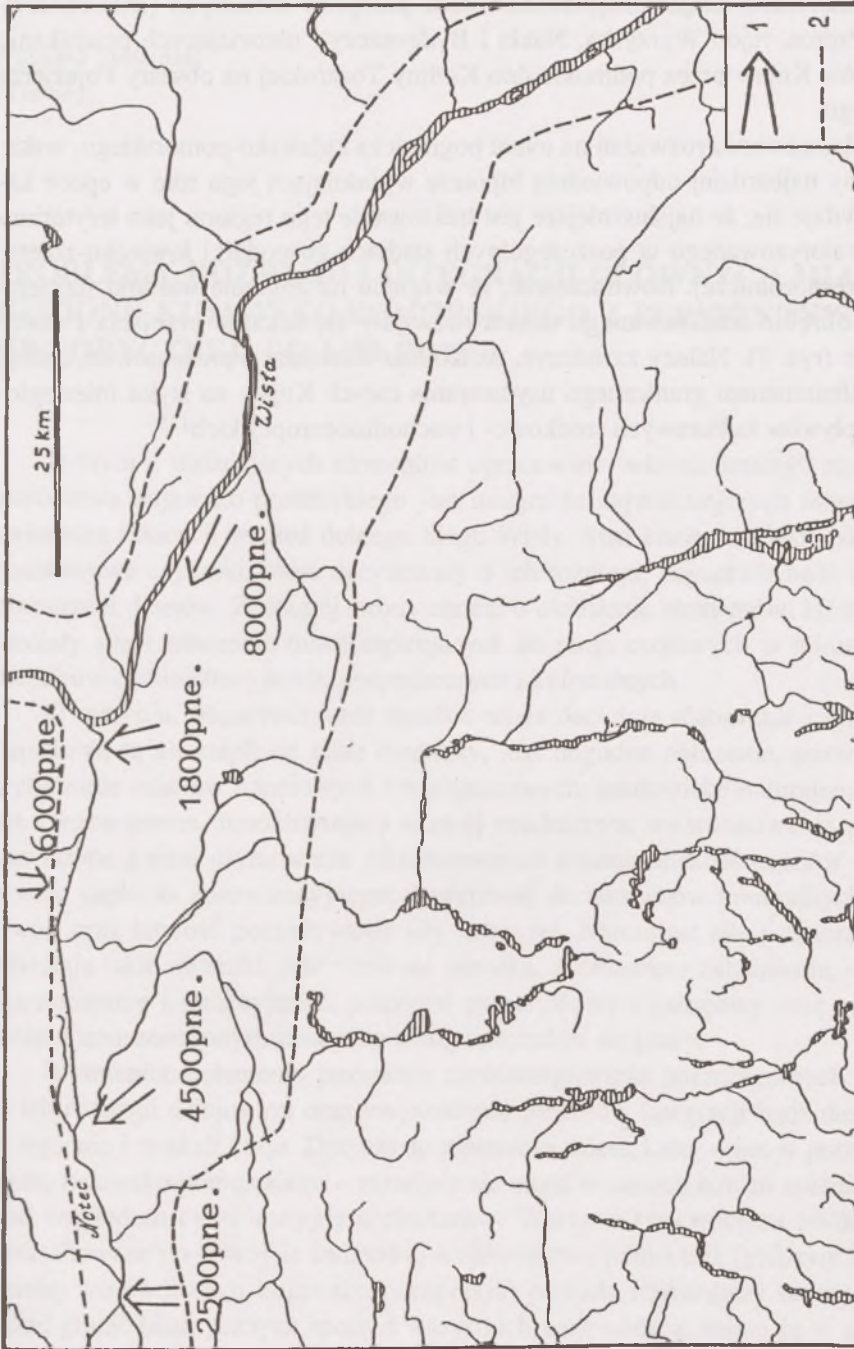
¹²⁰ E. Dygaszewicz, op. cit., s. 24–38.

¹²¹ A. Koško, *Udział...*, s. 184–185.

¹²² Ibidem, s. 165.

¹²³ L. Czerniak, *Zagadnienie odrębności...*, s. 31.

¹²⁴ S. Kadrow, op. cit., s. 26–27.

Rys. 1. Mapa pogranicza kujawsko-pomorskiego ze strefami przejściowymi (1 – strefy przejściowe i okres ich dynamicznego funkcjonowania, 2 – granice Kotliny Toruńskiej)

były układy naturalnej sieci komunikacyjnej Kujaw oraz ich obrzeży, tworzone przez systemy cieków: Zgłowiączkę, Bachorzę, Noteć i Gąsawkę. Zapoczątkowano wówczas systematyczną eksploatację brodów oraz przepraw rzecznych (Inowrocław-Mątwy, Papros, rejon Wyrzyska, Nakła i Bydgoszczy), ułatwiających przenikanie mieszkańców Kujaw przez podmokłe dno Kotliny Toruńskiej na obszary Pojezierza Krajeńskiego.

W podsumowaniu rozważań na temat pogranicza kujawsko-pomorskiego, wskazać możemy najbardziej odpowiednią hipotezę wyjaśniającą jego rolę w epoce kamienia. Wydaje się, że najśluszniesze jest traktowanie tego regionu jako terytorium swoiście waloryzowanego w poszczególnych stadiach gospodarki łowiecko-zbierackiej i wczesnorolniczej. Równocześnie, ze względu na dogodne warunki fizjograficzne, w obrębie analizowanego terenu rozwijały się lokalne przejścia i strefy kontaktowe (rys. 1). Należy zaznaczyć, że Kotlina Toruńska reprezentowała cechy, będące epifenomenem granicznego usytuowania całych Kujaw na styku interregionalnych wpływów kulturowych środkowo- i wschodnioeuropejskich¹²⁵.

¹²⁵ J. Czebreszuk, op. cit., s. 215.